

KOGNITIV LINGVISTIKA

G.M.Umarjonova

FarDU, Chet tillar kafedrası dotsenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada kognitiv tishunoslikning rasman tishunoslik sohasi sifatida tilga olinishi, o‘zbek va xorij tilshunoslarining bu haqdagi mulohazalari hamda kognitiv lingvistika nima va u nimani o‘rganishi, tishunoslik tadqiqotlarida bu ilmiy yangilik qay darajada o‘rganilishi haqida fikr yuritiladi.

Annotation: This article discusses the official mention of cognitive linguistics as a field of linguistics, the opinions of Uzbek and foreign linguistics about it, what cognitive linguistics is and what it studies, and to what extent this scientific innovation is studied in linguistics research.

Аннотация: В данной статье рассматривается официальное упоминание когнитивной лингвистики как области языкознания, мнения о ней узбекских и зарубежных лингвистов, что такое когнитивная лингвистика и что она изучает, а также в какой степени данное научное новшество изучается в лингвистических исследованиях.

Kalit so‘zlar: kognitiv tishunoslik, konseptual jarayon, kognitiv mexanizm, konsept, kognitiv psixologiya, psixik tuzilmal, tilni modellashtirish.

Key words: cognitive science, conceptual process, cognitive mechanism, concept, cognitive psychology, mental structure, language modeling.

Ключевые слова: когнитивистика, концептуальный процесс, когнитивный механизм, концепт, когнитивная психология, психическая структура, языковое моделирование.

Kognitiv tilshunoslik tilni umumiy kognitiv mexanizm sifatida o‘rganuvchi sohadir. Tilshunos S.Safarovning fikriga ko‘ra, “Kognitiv tilshunoslikning vazifasi til yordamida bilim olish va saqlash, tilni amalda qo‘llash hamda uzatish, umuman, til tizimi va tarkibini inson miyasidagi in‘ikosi sifatida tafakkur bilan bog‘lab, chuqur ilmiy tadqiq etishdir” [1; 91].

Professor A.Mamatov til tizimini kognitiv jihatdan tahlil qilish borasida fikr yuritar ekan, shunday deb yozadi: “Kognitiv fan kognisiya (bilish) bilan shug‘ullansa, kognitiv tilshunoslik kognisiyaning, ya’ni bilishning tilda aks etishini, verballashuvini tadqiq qiladi. Tilga bo‘lgan kognitiv yondashuv – bu til shaklining oxir-oqibat inson ongi, fikri, bilish strukturalarining aks ettirilishidir. Kognitivlik o‘z tuzilishiga ko‘ra insonning bilish faoliyatiga tayangan barcha tipdagi bilimlarning tizimlashishini ifodalaydi” [2; 212].

Professor G‘.M.Hoshimov “Kognitiv tilshunoslik – inson tomonidan borliq dunyo voqeligini til orqali anglanishi, o‘rganilishi, ya’ni konseptlar vositasida uning in‘ikos etilishi, his va idrok qilinishi kabi inson miyasida kechuvchi murakkab konseptual jarayonlar bilan bog‘liq muhim yo‘nalishdir” deb ta‘kidlaydi [3; 68].

Kognitiv tilshunoslik jadal rivojlanayotgan yosh tadqiqot usuli sifatida, o‘z faoliyati orqali lingvistik tadqiqotlarga yangi yo‘nalishlarni belgilab bergan. Kognitiv tilshunoslikning rivojlanishi konseptning umumiy va xususiy tomonlarini o‘rganuvchi fanlararo fan bo‘lgan kognitiv fanning paydo bo‘lishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Kognitiv lingvistika o‘zini aqliy til tuzilmalari va jarayonlarini tavsiflash va tushuntirishga qaratilgan kognitiv fan sohasi sifatida ko‘radi. Kognitiv lingvistikaning asosiy yo‘nalishi lingvistik bilimlarni ifodalash va qayta ishlash o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sirni o‘rganishdir. Garchi bugungi kunga kelib kognitiv lingvistika tilshunoslikning eng muhim yo‘nalishlaridan biriga aylangan bo‘lsa-da, hali ham ushbu tadqiqot sohasi pozitsiyasining yagona va majburiy ta‘rifi mavjud emas. Ilmiy va nazariy nuqtai nazarining ta‘rifi ko‘p sonli kognitiv ishlar bilan murakkablashadi, ularning ba‘zilari mutlaqo boshqacha, kuzatish qiyin bo‘lgan asosiy qoidalarga asoslanadi, shuningdek, o‘zlarini "kognitiv" deb ataydigan ko‘plab tavsiflovchi yondashuvlar bilan murakkablashadi, ammo muhim yangiliklarni o‘z ichiga olmaydi. Kognitiv lingvistika nima va u nimani o‘rganadi? Tilshunoslik tadqiqotida bu ilmiy yangilik qay darajada? Bir tomondan, kognitiv tilshunoslikning asosiy qoidalari, maqsadlari va uslubiy yondashuvini taqdim etishga, ikkinchi tomondan, ushbu tadqiqot sohasini umumiy kognitiv tadqiqotlarga kiritishni shaffof

qilishga qaratilgan. Bu yerda bayon etilgan kognitiv tilshunoslik konsepti munozaraga hissa qo‘shish va kelajakdagi tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlarini belgilash, shuningdek, fanlararo hamkorlikni kuchaytirishga chaqirish uchun mo‘ljallangan.

Umuman olganda, kognitivizm — bu fikrlash jarayonlarini boshqaradigan umumiy tamoyillarni o‘rganishni birlashtirgan fanlar majmuidir. Shunday qilib, til fikrlash jarayonlariga kirish vositasi sifatida taqdim etiladi. Insoniyat tajribasi, uning tafakkuri aynan tilda muqimdir; til — kognitiv mexanizm, ma‘lumotni maxsus kodlashtiradigan va o‘zgartiruvchi belgilar tizimi hisoblanadi.

Kognitiv tilshunoslikning paydo bo‘lishi nafaqat tilshunoslik tarixi, balki kengroq nuqtai nazardan, kognitiv tadqiqotlarning rivojlanishi va kognitiv lingvistika deb ataladigan fanning paydo bo‘lishi bilan ham belgilandi (nemis tilida: kognitiv fan; rus tilidagi nashrlarda, kognitologiya va kogitologiya atamaları ham qo‘llaniladi) [4; 256].

Kognitiv tilshunoslikning rasman tilshunoslik sohasi sifatida tilga olinishi 1989-yil bahorida bo‘lib o‘tgan xalqaro lingvistik simpoziumga to‘g‘ri keladi. Germaniyaning Duisburg shahrida kognitiv tilshunoslikning shakllanishi va rivojlanish tarixi bo‘yicha birinchi xalqaro konferensiya bo‘ldi. Simpozium ishtirokchilari Xalqaro kognitiv lingvistik assosiatsiyasini tuzdilar (International Cognitive Linguistics Association). Mazkur assosiatsiya kognitiv lingvistika jurnaliga asos solgan va kognitiv tilshunoslik tadqiqotlar, monografiyalar silsilasini yaratgan, keyinchalik ushbu yo‘nalishning taniqli vakillarining asarlarini nashr etgan. Biroq, mohiyatiga ko‘ra, kognitiv lingvistika avvalroq, 1980-yillarning oxirlarida paydo bo‘lgan. Bu uning tug‘ilgan davri emas, balki gullagan davri, tegishli mafkura ruhida yaratilgan ko‘plab asarlar nashr etilgan davridir [5; 256].

Kognitiv tilshunoslik generativ tilshunoslikka qaraganda ko‘proq bu sohalarni bir butunga birlashtirishga harakat qiladi. Kognitiv tilshunoslik terminologiyasi hali to‘liq o‘rnatilmaganligi va bu nisbatan yangi tadqiqot sohasi bo‘lganligi hamda boshqa fanlar bilan aloqadorligi tufayli qiyinchiliklar yuzaga keladi.

Tabiiy til va uni insonning bilishi uzviy bog‘liqdir: "Kognitiv fan doirasida kognitiv tilshunoslik insonning til qobiliyati uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan psixik tuzilmalar va jarayonlarni o‘rganishga qaratilgan" [6; 30]. Insonning til qobiliyati idrokning o‘ziga xos qismidir. "Kognitivlik" umumiyroq atama bo‘lib, "til"ni o‘z ichiga oladi [7; 40]. An‘anaviy lingvistikaning mavjud usullar bilan turli grammatik gaplarni tuzish yordamida tilni modellashtirish bo‘yicha urinishlari kutilgan natijani bermadi. Shu bois tilshunoslikda kognitiv yondashuv paydo bo‘ldi [8].

Kognitiv tilshunoslik zamonaviy lingvistik fikr va amaliyot maktabidir. U til, ong va inson tajribasi o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Kognitiv lingvistikaga 1960 va 1970-yillarda paydo bo‘lgan boshqa kognitiv fanlarning nazariyalari va qarashlari, xususan, kognitiv psixologiya tomonidan kuchli ta‘sir ko‘rsatilgan. Charlz Fillmor [10;] va Jorj Lakoff [11; 34] kognitiv tilshunoslik g‘oyalarini rivojlantirgan ilk olimlar hisoblanadilar. Geshtalt psixologiyasi bo‘yicha ilgari nashr etilgan, xususan, Leonard Talmi [12; 313] va Ronald Langaker [13; 219] tomonidan qo‘llanilgan ishlarni ham ta‘kidlash kerak. Nihoyat, til va idrok o‘rtasidagi munosabatni o‘rganish kognitiv lingvistik nazariyalarning tabiati va mazmuniga uzoq vaqt davomida ta‘sir ko‘rsatdi, masalan, vizual biologiya rang atamalarini qanday shakllantirishi haqidagi tadqiqot [14; 287]. Shular jumlasidan, kognitiv lingvistikaning kashshoflaridan biri Ronald Langakerning fikricha, bu voqea “kognitiv tilshunoslikning keng tarqalgan intellektual harakat sifatida tug‘ilishini belgilab berdi [15]. "Harakat" atamasi kognitiv lingvistikani tavsiflash uchun eng mos keladi, chunki u yagona tuzilgan nazariyani tashkil etmaydi.

Adabiyotlar

1. Сафаров Ш.С. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – Б. 91.
2. Маматов А.Э. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада? // Тилшуносликнинг долзарб масалалари: Проф. А.Нурмонов таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий -амалий анжуман материаллари. – Андижон, 2012. – Б. 212-219.

3. Ҳошимов Г. М. К теории концептов и их таксономики в когнитивной лингвистике // Системструктур тилшунослик муаммолари. Филология фанлари доктори, профессор Н.К.Турниёзов таваллудининг 70йиллигига бағишланган Республика илмийназарий конференцияси материаллари. –Самарқанд, 2010. – Б. 68.
4. Скребцова, Т.Г. Когнитивная лингвистика: Курс лекций. —Филологический факультет СПбГУ, 2011. — С. 256. — ISBN ISBN 978-5-8465-1037-1
5. Baldauf Ch. Metapher und Kognition. Grundlagen einer neuen Theorie der Alltagsmetapher. Frankfurt a. M.: Lang, 1997.-214 S.Балдауф. -S. 30.
6. Schwarz. 40-б.
7. Джураев Б. кан.фил.наук, доц.Узбекский государственнқй университет мировых языков № 4/2014 “Ўзбекистонда хорижий тиллар”, илмий-методик электрон журнал, www.journal.fledu.uz
8. Fillmore C. An alternative to checklist theories of meaning. Proceedings of the First Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society, 1975 г., pp. 123–131; Lakoff G. & Thompson H. Introduction to Cognitive Grammar. Proceedings of the 1st Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society 1975 (pp. 295–313). Berkeley C.A.: Berkeley Linguistics Society; Rosch E. Cognitive Representation of Semantic Categories // Journal of Experimental Psychology, 104. 1975, p. 192–233.
9. Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar // Vol.1: Theoretical Prerequisites. Stanford: SUP. 1987;
10. Langacker R. W. A View of Linguistic Semantics // Topics in Cognitive Linguistics. – Amsterdam, Philadelphia, 1988; Langacker R. W. Concept, Image and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar. – Berlin, 1991.
11. Kay P. & Fillmore C. Grammatical Constructions and Linguistic Generalizations: The What’s X Doing Y Construction. Language, 75, 1999, 1–34.
12. Lakoff G. & Thompson H. Introduction to Cognitive Grammar. Proceedings of the 1st Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society 1975 (pp. 295–313),

Lakoff G. *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. – Chicago: University of Chicago Press. 1987.

13. Goldberg A. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: Chicago University Press. 1995; Goldberg A. *Constructions: A New Theoretical Approach to Language*. *Trends in Cognitive Science*, 7(5), 2003. 219–224.

14. Saunders B. *Disinterring Basic Color Terms. A Study in the Mystique of Cognitivism*. *History of the Human Sciences*, 1995. 8 (4), 19–38; Wierzbicka A. *The Meaning of Color Terms and the Universals of Seeing*. In *Semantics. Primes and Universals*, Chapter 10 (pp. 287–334), 1996. Oxford. Oxford University Press.

15. Langacker R. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I*. Stanford: Stanford University Press. 1987.